

- истории пожарного дела в России //Наука и жизнь. - 1996. - № 6. - С. 36-40 та інші.
- 6 Пуришкевич В. Национальное бедствие России. - СПб., 1909. - С. 227.
 - 7 Рогачков Н. Названа праця. - С. 36.
 - 8 Спиридонов Р. Пекло творилося в Чернігові//Чернігівські відомості. - 1997. - 21 листопада.
 - 9 Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 127. - Оп. 70а. - Спр. 93. - Арк. 9-10.
 - 10 Хрестоматія з історії СРСР. - Т. 3. - К., 1953. - С. 170.
 - 11 Чехов А. Названа праця. - С. 68.
 - 12 Ландзєн Ф. Добровольные пожарные дружины. - СПб., 1899. - С. 3.
 - 13 Черниговские губернские ведомости (далі - ЧГВ). - 1899. - 6 юнія.
 - 14 ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 23. - Спр. 2024. - Арк. 1520.
 - 15 Центральний державний історичний архів у м.Києві. - Ф. 442. - Оп. 105. - Спр. 163. - Арк. 85.
 - 16 ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 70 а. - Спр. 93. - Арк. 7-50.
 - 17 ЧГВ. - 1885. - 7 юнія.
 - 18 Там само. - 1885. - 21 юнія.; 1898. - 29 октябрю.
 - 19 ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 193 а. - Спр. 30. - Арк. 16.
 - 20 Свод постановлений Черниговского городского управления за 1870-1883 гг. - Чернигов, 1884. - С. 630.
 - 21 Кучер Г., Усатенко Л. Названа праця. - С. 33.
 - 22 ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 193а. - Спр. 30. - Арк. 2.
 - 23 Свод постановлений... - С. 333.
 - 24 Шереметьев А. Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи. - СПб., 1892. - С. 174.
 - 25 ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 96. - Спр. 172. - Арк. 47.
 - 26 Там само. - Оп. 189 а. - Спр. 220. - Арк. 1-14.
 - 27 Там само. - Спр. 417. - Арк. 1.
 - 28 Там само. - Оп. 1. - Спр. 8044. - Арк. 9.
 - 29 Пуришкевич В. Названа праця. - С. 25.
 - 30 Тридцатилетие деятельности Черниговского городского управления: 1870-1900 гг. - Чернигов, 1901. - С. 128.
 - 31 Леус В. Оберігали місто від пожеж//Чернігівський вісник. - 1990. - 18 жовтня.
 - 32 Тридцатилетие деятельности - С. 129.
 - 33 Пожежно-технічна виставка управління державної пожежної охорони МВС у Чернігівській області. Експонати 4, 6.

Володимир Дятлов

«СТАРИЙ» ЄВРОПЕЙСЬКИЙ МІСЬКИЙ РЕСПУБЛІКАНІЗМ В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ (XVI - XVII ст.)

Історико-компаративістські студії раннього Модерну України і країн Центральної та Західної Європи, незважаючи на їхню актуальність, залишаються поодинокими як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Західноєвропейські дослідники концентрують зусилля головним чином на історико-порівняльному аналізі політичних, соціокультурних і економічних процесів в країнах, які входять до «об'єднаної Європи», що слід розглядати як адекватну відповідь історичної науки на європейську інтеграцію.

Нова історіографічна тенденція виявилась настільки помітною, що в наукових колах заговорили про кінець національних історіографій¹. Помітними стали також спроби, з одного боку, розширити ареал інтеграційної історії на країни Східної Європи і Сходу, а з іншого - досягти компромісу між універсалістським і національними підходами. За висновком одного з аналітиків таких новацій М. Боргольте, історична наука не може бути служанкою європейського об'єднання, однак вона повинна концентрувати свої зусилля на пошуках вирішення актуальних проблем сучасності, що відкриває для неї як нові шанси, так і нові ризики². Ревізія латиноцентристської історіографії на користь транскультурного простору, відкритість її східній історії й надалі потребують національних і полідисциплінарних підходів, результати яких по-новому упорядковуються і переосмислюються відповідно до нових цілей і завдань реального об'єднання Європи³.

Звернення істориків до компаративістських студій дає можливість показати чимало

загальних цивілізаційних підвалин, однак український матеріал в історико-порівняльних студіях європейських вчених посідає поки що досить скромне місце. Зі свого боку, започатковані вітчизняними істориками спроби дослідження українських народних рухів XVI - XVII ст. у загальноєвропейському процесі й визвольній боротьбі цього періоду, історико-порівняльні підходи до історії Української революції XVII ст. і західноєвропейських революцій раннього Нового часу, дають підстави стверджувати про плідність і перспективність таких студій⁴.

Проблема історичної компаративістики ускладнюється тим, що національні історіографії використовують «власні» теоретико-методологічні підходи, які не проходять «випробування» іншим історичним матеріалом. Це стосується також сформульованих в останні десятиріччя минулого століття західноєвропейськими істориками нових концептуальних моделей урбаністичних процесів, ролі міста і міського права в становленні модерної європейської держави. Відкритим залишається питання про мутації «старого міського республіканізму» в епоху кризи середньовічних владних структур й становлення централізованої національної та регіональної державності.

Теорія середньовічного «старого європейського міського республіканізму» набула широкої популярності у 80-90-і рр. в історичній науці Німеччині, Англії, Франції в межах дискусії навколо концепції «комуналізму»⁵.

У традиціях міського демократичного устрою і самоврядування історики намагалися знайти противагу бюрократичній державі, яка із охоронця демократії перетворюється на її цензора. Поряд з такою «кон'юнктурною» метою ставилось також завдання за допомогою нових концепцій подолати обмеженість теорій і понять, таких як «феодалізм», «капіталізм», «абсолютизм», які виявились недостатніми для того, щоб осягти соціальний і політичний простір середньовічної і ранньомодерної Європи.

Концепція комуналізму, одним із провідних авторів якої є відомий німецький дослідник П. Бліккле, базується на ідеї про провідну роль і значення громади та громадського принципу в соціальному і політичному житті в період пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу⁶. Своїми витоками вона сягає поглядів П. Гірке, який протиставляв принцип громадського устрою ієрархічній системі монархізму.

На думку П. Бліккле, комуналізм не можна ідентифікувати з республіканізмом, який характеризується високою мірою автономії й навіть повної політичної самостійності міської громади. Іншими словами, комуналістична система життя може співіснувати з монархічними і аристократичними надбудовами і водночас бути основою республіканізму⁷. Фактично, П. Бліккле спробував своєю концепцією комуналізму створити альтернативу теорії феодалізму, посилаючись на те, що комунально-громадські принципи переважали у соціально-економічному і політичному житті епохи Середньовіччя і відігравали не меншу роль, ніж васально-ленні відносини. На відміну від П. Бліккле, Г. Шіллінг дає ширше тлумачення феномену «міського республіканізму» «старої» Європи, вбачаючи в ньому політичний ідеал міщанства, який воно прагнуло реалізувати у боротьбі з територіальними володарями і державною владою, загальний принцип, модель демократичного устрою, які в практиці міського життя ніколи не мали однакової й завершеної форми⁸. Дослідник цілком справедливо вважає, що республіканізм був притаманним не тільки вільним та імперським містам, які в політичних теоріях XVI - XVII ст. ставились в один ряд із античними полісами, швейцарськими міськими кантонами, італійськими ренесансними містами-державами, а й малим та середнім містам, котрі впродовж пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу залишались підпорядкованим територіальним володарям⁹. Зникнення більшості міст із республіканської свідомості європейського суспільства, на думку дослідника, не означає, що вони не були активними учасниками змагань за демократичний, антимонархічний устрій. Розширене тлумачення республіканізму знайшло широке розповсюдження в сучасній урбаністиці, яка виходить із того, що певною мірою «республіканський устрій» був притаманний будь-якому західноєвропейському середньовічному місту¹⁰.

В останні роки тема комуналізму і «старого республіканізму» знайшла своє нове дихання в річищі нового методологічного і дослідницького напрямку історії «знизу», представники якого намагаються на противагу «державній» історії показати механізми самоорганізації суспільства, здатність невеликих спільнот, зокрема, міських і сільських

громад виконувати важливі функції організації економічного, соціального і політичного життя, правового регулювання¹¹.

Дослідники не безпідставно розглядають місто як попередника сучасної публічної держави, оскільки в ньому, де соціальна спільнота охоплює велику кількість людей, у громадському і політичному житті міжособистісні відносини відступають на задній план і не відіграють такої ролі, як у сільських громадах¹². Густота населення, конфліктність міського співтовариства, інтенсивність соціального й економічного життя на відносно вузькому територіальному просторі, взаємне переплетення інтересів окремих осіб та угруповань, їхнє прагнення до автономії в пануючому феодальному оточенні вимагали постійного регулювання усіх сфер життєдіяльності, забезпечення громадського порядку і захисту міщан¹³.

На відміну від пізньомодерної республіканської державності, об'єктом і суб'єктом якого стає індивідуум, громадянин, «старий» міський республіканізм базувався на колективістських підвалинах, на правах і свободах громад, соціо професійних співтовариств, корпоративних об'єднань. Його нормативні і цільові принципи, закріплені в міських конституціях і, зокрема, в магдебурзькому праві, полягали у забезпеченні внутрішнього громадського миру, злагоди, підпорядкованості приватних інтересів «загальному благу», утвердженні і захисті «привілеїв та вольностей», в першу чергу, права на життя і майно¹⁴.

Магдебурзьке право було свого роду ідеальною моделлю міського самоврядування, яка в реальному житті постійно зазнавала порушень, часто масового характеру, змін, доповнень і «реформацій»¹⁵. Дослідження підтверджують синкретизм міщанської правової свідомості: уявлення міщан про владу, право, суд, правосуддя базувались на складному переплетінні релігійних етнічних, правових поглядів, історичне походження яких досить різне.

На користь того, що міський суспільно-політичний устрій базувався на принципах республіканізму, свідчить те, що ідеї рівності щодо сплати податків і громадянських обов'язків, комунальних робіт, будівництва стін та укріплень, несення вартової служби та присяжного союзу міщан, були провісниками вчення про суспільний договір¹⁶.

В ідеальному варіанті, сформульованому в міських конституціях, законах і статутах, принцип рівності розповсюджувався на міське правління. Натомість практично всі міста переживали тривалі або короткочасні періоди олігархічного й авторитарного правління, порушення засад колегіальності, узурпації влади міщанськими елітами, що призводило до появи опозиції та опозиційного руху, в межах яких формувались і набували сили нові політичні угруповання.

В епоху раннього Нового часу спостерігається нова хвиля боротьби міст за свою автономію і зміцнення своїх комунально-громадських підвалин соціального, економічного і політичного життя. Боротьба за участь у міських урядах, за їхню демократизацію мала найрізноманітніші форми та особливості і була характерною рисою міських соціальних і релігійно-політичних рухів.

Натомість постає питання: як сталося, що нова хвиля комунально-громадського республіканізму завершується його крахом і відкриває простір для утвердження абсолютизму?

Пошуки відповідей на це питання, на наш погляд, слід шукати в протиріччях, якими наповнене міське життя раннього Модерну. Свої комунально-громадські засади міста активно обстоювали в релігійних, соціальних і політичних рухах XVI -XVII століть, намагаючись при цьому визначити своє провідне місце в системі монархічної влади, або розповсюдити республіканські принципи на всю країну.

У країнах Західної і Центральної Європи боротьба за автономію міст, зміцнення комунально-громадських засад і демократизацію міського правління у цей час зливається із релігійним рухом і стає важливою складовою європейської Реформації. Ідеї реформаторів про право релігійних громад визначати характер свого релігійного життя, обирати своїх пастирів, вимоги демократичного устрою нової релігійної організації були використані міськими громадами у боротьбі проти олігархічних угруповань. Ідентифікація релігійної та світської громад стає одним із каталізаторів розвитку міського республіканізму¹⁷. Прагнення міст до повного демократичного правління та автономії в окремих випадках призводило до нестандартних рішень і залучення для досягнення мети релігійних ідей і перетворень, які найбільшою мірою були співзвучні

із утвердженням незалежності від територіальної та центральної влади. У таких випадках громадсько-товариський дух, носієм якого стає церковна громада, і бюргерське самоврядування в галузі фінансів, складає основний напрямок розвитку міста до республіканської автономії¹⁸. Міські громади, керуючись ідеєю, що кожен мешканець незалежно від свого соціального статусу і звання повинен нести службу на благо всього міста, вели тривалу боротьбу за те, щоб духівництво, монастирі, дворяни, котрі мешкали на його території, виконували міщанські обов'язки.

Натомість, Реформація, посилюючи громадські основи міського устрою, вводить в нього руйнівний чинник: ідею особистої відповідальності людини перед Богом, її релігійну самодостатність, що дає їй право на емансипацію від будь-яких зовнішніх конфесійних і громадських структур. Тим самим закладався новий індивідуалістичний принцип побудови не тільки релігійного, а й політичного життя, який буде пізніше розвивати Просвітництво і новий європейський республіканізм. Індивідуалізм мав не тільки релігійне коріння. Найпослідовнішими його поборниками і теоретиками стають гуманісти, які формулюють ідею громадянина держави. Форма правління, монархія чи республіка, не мала при цьому особливого значення.

Трагедія комунально-громадського республіканізму полягала в його територіальній обмеженості та ізольованості - за умов розвитку підприємництва, ринкових відносин, несумісних із економічною автаркією, він нездатний був забезпечити і захистити інтереси міщан. Бюргерська еліта прагнула подолати це шляхом набуття міщанських прав тих міст, де були її економічні інтереси. Однак така практика була досить витратною, громіздкою і неефективною. Найадекватніше екстериторіальні інтереси могла задовольнити не міська громада, а регіональна або централізована держава. Ідея громадянина, підданого центральної влади, яка забезпечувала захист в економічних справах, ставала все більш привабливою, навіть незважаючи на те, що абсолютизм розглядав міщан не як громадян, а як своїх підданих, в чому слід вбачати прообраз формальної рівності перед владою.

Ефективнішою формою подолання обмеженості міського громадянства і укріплення владних функцій і повноважень міст стають міські союзи - напівдержавні об'єднання, які представляли серйозну республіканську альтернативу монархічно-ієрархічній державності. В межах таких об'єднань вирішувались питання спільної економічної політики, регулювання ринків збуту товарів, тарифів заробітної плати поденникам і робітникам, цехової солідарності у протистоянні підмайстрам. Найпотужніші союзи ставили за мету вплив на політику імперської і князівсько-регіональної влади, формування свого «лобі» у станових представництвах. Окремі з них в силу своєї специфіки зуміли створити своєрідне соціокультурне поле, в межах якого формувалась міщанська регіональна політика. Однак на початку XVI століття міські союзи, внаслідок аморфності свого управління і структури, починають все більше йти у фарватері політики могутніх територіальних володарів або імперської влади, які показують свою дієвість і більшу ефективність у вирішенні не тільки економічних, а й соціальних проблем.

Місто впродовж пізнього Середньовіччя і раннього Модерну знаходилося у конфлікті із зовнішнім владним оточенням, яке базувалось на ієрархічних васально-ленних відносинах, і намагалось посилити свій вплив на державні справи. Основою цього конфлікту було протистояння двох політичних культур: міської демократично-республіканської і феодално-ієрархічної, в межах якої існували свої станові демократичні принципи, на яких базувався регіональний, повітовий республіканізм і станове представництво. Послаблення позицій міського республіканізму значною мірою зумовлене занепадом «повітової», «земельної демократії» та її інститутів, які поступово витісняла центральна або князівська бюрократія.

Міський республіканізм будувався на договірному принципі влади, в той час як ідеологи монархічного правління активно культивували ідею його Божого походження. За таких умов як на заході, так і на сході Європи утверджується ідея державного суверенітету, інтеграції міст в централізовану державу, Божого, а не республікансько-договірного походження влади, авторами якої були Жан Боден і нідерландець Юстус Ліпсіус. Комунально-громадський республіканізм мав також своїх авторитетних теоретиків серед італійських гуманістів, публіцистів Голландії, Англії XVI - XVII ст., однак, їх програми виявились у більшості випадків на той час маргінальними.

По відношенню до територіальних, королівських та імперських володарів

республіканізм знаходив свій прояв у завоюванні та захисті правових, політичних, податкових, економічних та соціальних привілеїв, в політиці, спрямованій на встановлення широкої міської автономії, в утвердженні права на незалежність від центральної або регіональної влади навіть у питаннях зовнішньої політики. В правовій практиці це знаходило свій прояв у теорії договору, на основі якої міста і влада укладали угоди про взаємини та права і виступали як партнери. Правова система строго розмежовувала земельні міста і міста, що були підпорядковані центральній владі. Натомість на початковій стадії раннього Модерну вони перебували на одному рівні і майже не відрізнялись одне від одного. Пізніше, в умовах утворення територіальних держав у XVI - на початку XVII ст., відбувається руйнація цього відносно єдиного бюргерського світу.

Релігійно-політичні протиріччя і конфлікти, посилення соціальної нестабільності поглиблювали кризу «старого» міського республіканізму і сприяли утвердженню ідеї сильної централізованої влади, здатної навести порядок і вирішувати проблеми національного і екстериторіального характеру. Розбудова централізованого національного (Франція, Англія) або земельно-князівського правління, як це спостерігалось у Німеччині, супроводжувалась посиленням контролю за фінансовою діяльністю церковних закладів, переглядом й оновленням старого права, обмеженням повноважень міських громад, усуненням паралельних органів управління, «чужих» прав у межах своїх територій. Посилюється боротьба за політичне об'єднання, визначення кордонів між сусідніми державами, загострюються протиріччя навколо спірних територій та володінь.

Міський республіканізм впродовж століть сформував свою правову базу, основами якої були комунально-громадські принципи. За умов розбудови модерної державності, формування нових соціальних відносин, відбувається відродження римського права, яке санкціонувало приватну власність, давало підстави для утвердження абсолютної влади власника над своїми володіннями, не виключаючи при цьому підданих. Римське право, зокрема відомий *Corpus juris civilis* імператора Юстиніана, набуває нових доповнень, інтерпретацій та коментарів з метою посилення влади, центральних органів управління, збільшення кількості чиновників, військових найманців, що потребувало додаткових коштів і, відповідно, введення нових податків. Централізація влади диктувалась необхідністю вирішення нових проблем в економічній сфері, пов'язаних із становленням національних і світового ринків, розкладом середньовічного станового устрою, забезпеченням соціальної дисципліни нижчих верств населення. Усі ці проблеми були не під силу розпорощеним міським громадам, еліта яких першою вступає на шлях союзу із центральною національною або територіальною владою. До того ж римське право стало найадекватнішою формою правового забезпечення приватної власності та індивідуальних інтересів.

У ранній Новий час, коли бюрократична держава тільки починає формуватися, територіальні або державні володарі вбачали в містах носіїв певних владних функцій і змушені були погоджуватися на надання їм певної автономії, привілеїв та вольностей¹⁹. Натомість модернізація влади шляхом створення бюрократичних служб передбачала також визнання міста як носія інституційного розвитку, міських союзів з їхніми екстериторіальними інтересами і, водночас, послаблення регіонального «повітового» та міського республіканізму, зведення їх до рівня місцевого самоврядування²⁰.

У Східній Європі та в Україні у XVI ст. разом із пересуванням локаційної хвилі із заходу на схід відбувається поширення нової організаційної моделі міст із наданням поселенням правової автономії, тісно сплетеної з імунітетом громад, які виступали перед власником міст з реформами, що полягали у підтриманні міщанських ініціатив і товарно-грошових відносин. Натомість розвиток комунально-громадського республіканізму в цьому регіоні, його слабкість і занепад мали свої особливості.

В українських містах демократичний рух також мав своє релігійне забарвлення. Боротьба православного населення міст України за участь у міському самоврядуванні, за знищення переслідувань та обмежень в економічному, політичному та культурному житті набуває чітко означених форм релігійного протистояння католицизму. Релігійні війни і конфлікти в усіх регіонах Європи базувались на протистоянні «тиранам» і в багатьох випадках ставили за мету створення нового політичного устрою, який би не допускав утисків громади²¹. Однак православ'я не культивувало громадського устрою

своєї конфесії та емансипації особистості від церкви на зразок реформаційних вчень, а реформаційний рух протестантського гатунку в Україні не міг стати загальним і відігравати провідну роль. Відсутність сильного релігійно-громадського чинника, який, безперечно, послабляв республіканські змагання в українських містах, компенсувався участю міського населення в революційному русі середини XVII ст., прагненням до ліквідації іноземної влади, королівської та територіальної адміністрації, до утвердження нових демократичних принципів міського самоуправління і партнерських взаємин міст із державною владою²².

Прагнення до демократизації міського управління в Україні посилювалась національним чинником, боротьбою проти іноземної монархії, територіальних володарів та їх адміністрації, яка проходила різні стадії: від виступів проти окремих представників шляхти, воєвод, старост і підстарост у XVI ст. до масових змагань за широку автономію і національне визволення у наступному столітті. З початком Української революції XVII ст. навіть привілейована частина міського населення, яка раніше лояльно ставилась до королівської адміністрації і територіальних володарів, починає активну боротьбу проти них²³.

У своїх загальних рисах український національно-міський рух за автономію можна порівняти з боротьбою нідерландських міст у XVI ст. проти іспанського панування. Провідну роль у Нідерландах відігравали дві сили: міста з їх республіканізмом і дворянство, яке тяжіло в тих чи інших формах до нового національного монархізму. Однак високий ступінь урбанізації цієї країни, економічна могутність міст сприяли встановленню тут демократичного республіканського правління на старих комунально-громадських засадах.

Особливість України полягала у відсутності як впливових урбанізованих верств, на західноєвропейський зразок, так і політично консолідованого дворянства. За таких умов провідну роль відіграє третя сила - козацтво з його військово-демократичним республіканізмом. Козацький і міський республіканізм XVI - XVII ст. є двома різновидами старої європейської демократії, що базувалась на силі окремих спільнот, станів, громад, об'єднань, на захисті їхніх прав та привілеїв. Різноманітні форми міського самоврядування компенсували той очевидний факт, що стара шляхта і міщани були фактично усунуті від керівництва держави, яке залишилось в руках козацтва²⁴. Міста наполегливо обстоювали свої права і привілеї, прагнули поширити свою автономію в межах сильної козацької системи влади, інтереси якої часто розходились з інтересами міських громад. Наявність двох центрів республіканізму стає важливою перешкодою на шляху узурпації влади. До того ж магдебурзьке право попри різні оцінки його в історії української державності, мало значний вплив на законодавство, судовий устрій і життя козацької держави.

Натомість ця дихотомія створює значну небезпеку для існування незалежної сильної централізованої держави. За умов протистояння міст і козацької адміністрації, втручання останньої у справи міського самоврядування, міщани, користуючись широкими правами, що розповсюджувались на зовнішні відносини, шукали собі опори й захисту у московського уряду²⁵. Вільні «государеві міста»²⁶ в такому разі все більше ставали елементами централізованої держави і втрачали свій республіканський дух.

Усе вищесказане дає підстави стверджувати, що в епоху становлення і посилення централізованих держав, абсолютистських державницьких претензій центральної влади або територіальних володарів у роздібнених країнах, формування бюрократичної системи управління старий європейський республіканізм зазнає глибокої кризи і зводиться до рівня обмеженого місцевого самоврядування. Драматизм державницького розвитку другої половини XVI - першої половини XVII ст. полягав у глибокому протиріччі між претензіями міщанства на вольності та незалежність і зростанням їхнього загального інтересу в централізованій, національній або територіальній державності.

В епоху кризи абсолютизму і революцій, ідеологічною основою котрих було Просвітництво, формуються новий республіканізм, підвалинами якого були визнання автономії особистості, громадянина, суверенітету нації, утвердження ідеї суспільного договору й розділення влади на законодавчу, виконавчу й судову. Нові принципи були спрямовані не тільки проти монархізму, станової та політичної ієрархії, а й проти старого європейського міського республіканізму з його комунально-громадськими

принципами й структурами, що знайшли свій розквіт у вільних містах, містах-державках або міських союзах. Просвітницький проект не виключав традиції «старого» республіканізму, обмежуючи його функціями міського самоврядування, на які постійно зазіхала центральна або територіальна влада і бюрократія.

Джерела та література:

- 1 Borgolte M. Vor dem Ende der Nationalgeschichten? Chancen und Hindernisse fur eine Geschichte Europas im Mittelalter // Historische Zeitschrift - Bd. 272 - H. 3. - S. 595.
- 2 Ibid., S. 595.
- 3 Borgolte M. Vor dem Ende... S. 595-596; Borgolte M. Mittelalterwissenschaft im Zeichen der Pluraliterfahrung // Unaufhebbare Pluralitat der Kulturen Zur Dekonstruktion und Konstruierung des mittelalterlichen Europa /Hrsg. von M. Borgolte. - Munchen, 2001. - S. 6-7.
- 4 Степанков В.С. Українська революція 1648-1676 рр. У контексті європейського революційного руху XVI-XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Український історичний журнал - 1997. - №1. - С. 3-21; Смолий В., Степанков В. Людина і епоха: 400-річчю Богдана Хмельницького присвячується. // Вісник НАН України - 1995. - № 9/10. - С.67-84; Наливайко Д. Козацька Християнська республіка (Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). - К., 1992.
- 5 Blickle P. Komunalismus. Begriffsbildung in heuristischer Absicht // Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa. Ein struktureller Vergleich / Red. A. Holenstein. - Munchen, 1991. - S. 5-38
- 6 Ibid., S. 5-6
- 7 Blickle P. Komunalismus, Parlamentarismus, Republikanismus // Historische Zeitschrift. - 1986. - № 242. - S. 529-556.
- 8 Schilling H. Gab es im Spatmittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland eine stadtischen «Republikanismus»? Zur politischen Kultur des alteuropaischen Stadtburgerturns // Republiken und Republikanismus in Europa der Fruhen Neuzeit / Hrsg. H.G.Koenisberger. - Berlin, 1988. - S. 101-143; Schilling H. Aufbruch und Krise Deutschland. 1517-1648. - Berlin, 1994. -S. 64-65.
- 9 Schilling H. Aufbruch und Krise... S. 64.
- 10 Уваров П.Ю. Община горожан: структура и конфликты // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. - Т. 3: Человек внутри городских стен. Формы общественных связей. - М. 2000. - С. 9.
- 11 Friedenbunrg R. Welche Wegscheide in der Neue Zeit? Widerstandsrecht, «Gemeiner Mann» und Konfessioneller Landespatritiasmus zwischen «Munster» und «Magdeburg» // Historische Zeitschrift - 2000. - Bd. 270. - H. 3. - S. 570-571.
- 12 Sander F. S. Feudalstaat und burgerliche Verfassung. Ein Versuch uber die Grundproblem der deutschen Verfassungsgeschichte. - Berlin, 1906. - S 53-54, 129, 135.
- 13 Isenmann E. Gesetzgebung und Gesetzungsrecht spatmittelalterlicher deutschen Stadte // Zeitschrift fur historische Forschung. - 2001. - Bd. - 28. - H. 1. - S. 5.
- 14 Дятлов В.А. «Общая польза» в немецком обществе XV - XVI вв. // Вестник Удмуртского ун-та. - 1995. - № 2. - С. 63-84.
- 15 Isenman E. Op. Cit., S. 17.
- 16 Рогачевский Ф. Л. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан XIII - XVII вв. - СПб, 1996. - С. 133-134
- 17 Muller G. Reformation und Stadt. Zur Rezeption der evangelischen Verkundigung. - Wiesbaden, 1981. - S. 35.
- 18 Schilling H. Reformation und Burgerfreiheit. Emdes Weg zur calvinistischen Stadtrepublik. // Stadt und Kirche im 16. Jahrhundert /Hrsg. von B. Moeller. - Gutersloh, 1978. - S. 148.
- 19 Isenmann E. Gesetzgebung und Gesetzungsrecht spatmittelalterlicher deutschen Stadte // Zeitschrift fur historische Forschung. - 2001. - Bd. 28. - H. 2. - S. 258.
- 20 Blockmans W. Geschichte der Macht in Europa. Volker, Markte, Staaten. - Antwerpen, 1997. - S. 150 -152, 199.
- 21 Friedenbunrg K. Op. Cit., S. 567.
- 22 Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.) - К., 1975; Крикун М. Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства - Львів, 1990. - Вип. 42. - С. 24-41.
- 23 Компан О. С. Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. - К., 1954. - С. 72.
- 24 Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVII століття. - К., 1997. - С. 202.
- 25 Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 2. - Київ, 1992. - С. 125.
- 26 Компан О. С. Міста України у другій половині XVII ст. - К., 1963. - С. 145.

